

Boekbesprekingen

Frank Westerman, *Ingenieurs van de ziel*, Uitgeverij Atlas, Amsterdam 2002, ISBN 90-450-0496-8 (paperback), 288 pagina's, Euro 18,95.

'Om te voorkomen dat de acht-enzestigjarige schrijver zich op zijn sterfbed nog onnodig opwindt, krijgt GlavLit opdracht om speciale edities van de *Pravda* te prepareren, exemplaren die uitsluitend bedoeld zijn voor Gorki, en waaruit mogelijk onthutsende berichten zijn weggelaten. [...] Een van deze bewerkte exemplaren is bewaard gebleven: een artikel over Gorki's naderende einde op de voorpagina van de landelijke editie blijkt in zijn persoonlijke *Pravda* te zijn vervangen door een even groot stuk over gunstige oogstprognoses.' De ironie wil dat Maksim Gorki, de grote inspirator van het literair Sociaal-Realisme zo 'met een als "Waarheid" verpakte leugen in zijn hand' sterft. Ironisch vooral, omdat hij zelf altijd één van de meest bedreven schrijvers van Sovjet-heldendaden was geweest, een onderwerp waarbij creatieve omgang met de werkelijkheid onontbeerlijk was.

Gorki werd begin jaren dertig door Stalin persoonlijk uit zijn ballingsoord in Italië teruggelokt naar de Sovjetunie, omdat hij de razend populaire auteur wilde gebruiken als boegbeeld van de Sovjet-literatuur. De schrijver nam deze uitnodiging eerst nog aarzelend, maar uiteindelijk met steeds groter wordend enthousiasme aan. Hij groeide uit tot nestor van het Sovjet-schrijversgilde en leerde een hele generatie schrijvers, onder andere via excursies naar de Goelag, het credo van het Sociaal-Realisme: beschrijf de

heldhaftige verdiensten van de Sovjetunie, de indrukwekkende industrialisatie en al het andere voortreffelijks dat het socialisme gebracht heeft! Zonder uitzondering moesten alle schrijvers in Rusland voor zichzelf de keuze maken of zich de Stalinistische schrijfwijze eigen te maken, of een ander beroep te kiezen, want apolitieke literatuur stond in de Sovjetunie gelijk aan anti-socialistische literatuur. En wie in de jaren dertig bewust Stalin voor de voeten liep kon niet anders dan levensmoe zijn.

Daarom beschreef een hele lichterjagers inmiddels onsterfelijke schrijvers (onder wie bijvoorbeeld Isaak Babel, Boris Pasternak en Andrei Platonov) de glorie van stuwdammen en fabrieks-schoorstenen. Onder hen ook Konstantin Paustovski, wiens *De baai van Kara Bogaz* de spil vormt van Frank Westermans *Ingenieurs van de ziel*. In zijn inmiddels vierde boek (na onder andere *De Graanrepubliek* uit 1999, dat bekroond is met de dr. Lou de Jong-prijs voor Eigentijdse Geschiedenis) gaat Westerman op zoek naar de baai die Paustovski als uitgangspunt neemt voor een verhaal over de overwinning van industrie (zoutchemie) op woestijn en die diens naam vestigde als chroniqueur van de industriële opbouw van het socialisme. Hij laat daarbij zien dat Paustovski, zoals zovelen, deze rol niet met vanzelfsprekende overtuiging speelde. Hij begon als een meer romantisch schrijver, wat bijvoorbeeld tot uitdrukking kwam in zijn meesterlijke *De romantici*, een boek dat zijn titel volledig eer aan doet en meer in de traditie van Tolstoj en Dostoejevski gezien moet worden, dan in die van Majakovski en Gorki. Maar ook hij

moest voor brood op de plank zorgen en daarom opportunisme voor ideologie stellen, zodat hij *Kara Bogaz* voor *De romantici* uitbracht, hoewel hij de manuscripten van dat laatste boek toen al bijna twintig jaar met zich meedroeg.

Ingenieurs van de ziel integreert Westermans geschiedvorsende onderzoek met datgene wat hij daar uiteindelijk mee wil bereiken. Dit levert een boek op dat enerzijds, mede dankzij zijn uitgebreide archiefonderzoek (waar we gelukkig geen deelgenoot van gemaakt worden) en literaire schrijfstijl, een helder en vooral meeslepend beeld schetst van Paustovski's leven en de positie van Sovjet-schrijvers tijdens de jaren dertig. Een literaire cultuur die gedomineerd werd door GlavLit, Stalins onmisbare censureer-bureau voor literatuur en natuurlijk de onvoorspelbare en levensgevaarlijke grillen van de opperste machthebber zelf. Anderzijds betreft Westerman de lezer, via ontmoetingen, gesprekken en plaatsen die hij bezoekt, bij de ontdekkingen die hem langzaam maar zeker richting de 'waarheid' brengen omtrent de beweegredenen en keuzes die het leven van Paustovski vorm hebben gegeven. Zo laat hij *en passant* interessante inzichten bovendien in hoe het hedendaagse Rusland en de Russen zich verhouden tot hun Sovjet-verleden en de erfenissen van de Stalin-era.

En dat is tevens het grootste bezwaar aan de 'dagboek-geschiedschrijving' van *Ingenieurs van de ziel*, het feit dat het zich min of meer tegelijkertijd op twee niveaus begeeft: zowel in de jaren dertig, waarbij het Russische schrijversgilde in het algemeen en Paustovski in het bijzonder gevolgd wordt, als in de beschrijving van

zijn persoonlijke reis en ervaringen die hem hielpen zijn onderzoek te voltooien. Maar over de generatie schrijvers van de jaren dertig alleen al is (zoals dat ook geldt voor het hedendaagse Rusland) met gemak een boekenkast vol te schrijven. Gezien het feit daarnaast dat Westerman de kwaliteiten en ambitie bezit om ook puur literair aan de slag te gaan, werkt het besluit om die twee uitgangspunten te verweven tot één, logischerwijs onmogelijk alomvattend,

verhaal, behoorlijk onbevredigend. De romantische waas waarmee Westerman het leven onder Stalin bovendien onbedoeld overschaduwde, en die te wijten is aan de vermenging met het spannende relaas van zijn persoonlijke avonturen, doet geen recht aan de gortdroge realiteit waarin zijn hoofdpersonen moesten leven, of zich in leven moesten proberen te houden.

Dat neemt opvallend genoeg niet weg dat *Ingenieurs van de ziel* een plezier is om te lezen. Vanwege zijn spontaniteit en Westermans bijzonder vlotte schrijfstijl. Vanwege de opvallende anekdotes en bijzondere ervaringen van de schrijver (waaronder bijvoorbeeld ontmoetingen met soms erg markante personen als de Turkmeense chemiehistorica Amansoltan Saparova, de bejaarde ichtyoloog Dzjamar Aljev, of Paustovski's eigen stiefdochter Galja Arboezova-Paustovskaja). Maar bovenal vanwege het verhaal achter een relatief onderbelichte generatie schrijvers uit de ongelooflijk rijke literatuurgeschiedenis van Rusland.

Pim Huijnen

Hans Binnenveld e.a. ed., *Leven naast de catastrofe, Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Uitgeverij Verloren, Hilversum 2001, ISBN 90-6550-437-0, 180 blz., Euro 17,00

De twintigste eeuw mag dan definitief achter ons liggen, dat zij ons nog allesbehalve heeft losgelaten mag een *understatement* heten. De laatste jaren verschijnen steeds meer werken die met name de trauma's van de twee wereldoorlogen onder één noemer proberen te plaatsen. Eric Hobsbawm noemt de afgelopen eeuw een *Age of Extremes*; het kolossale werk onder redactie van Peter Liddle en anderen heet *The Great World War 1914-1945* en ook Mark Mazower draagt met *Dark Continent. Europe in the Twentieth Century* zijn steentje bij. De Eerste Wereldoorlog zette de toon voor een eeuw waarin technologie, massaliteit en geweld een hoofdrol speelden.

Hoe past de Nederlandse geschiedenis in dit brede perspectief? We hebben uiteraard de Tweede Wereldoorlog, maar de Eerste is aan ons voorbij gegaan. Of toch niet? Het is inmiddels een cliché om te zeggen dat deze oorlog niet wezenlijk deel uitmaakt van onze historiografie en ons collectief bewustzijn, maar dat daar de laatste jaren – zeker wat betreft het eerste – verandering in komt. Immers, de morele en politieke impact van de Eerste Wereldoorlog reikte verder dan de slagvelden. De strijdende partijen sleurden met hun ongekend bloedige krachtsinspanning de hele wereld mee de twintigste eeuw in. En dus, zo luidt de aanname, trad de oorlog ook wat betreft ons landje op als een katalysator van modernisering. Men denke bijvoorbeeld aan politieke spanningen en een actieve overheid. Terecht zijn er de afgelopen jaren veel publicaties verschenen die deze hypothese opwerpen en toetsen. Het brengt bovendien met zich mee dat ook de periode tussen de wereldoorlogen hevig in de

belangstelling is komen te staan: het NIOD (dat al een werkgroep *Nederland en de Eerste Wereldoorlog* heeft) is begonnen aan een groots Interbellum-project, en zo verscheen vorig jaar bijvoorbeeld ook *De Maakbare Stad. Nederlandse stadsculturen 1918-1940*, uit de koker van de Rotterdamse Erasmus-universiteit.

Op initiatief van dezelfde universiteit werd in december 2000 een studiedag over Nederland en de Eerste Wereldoorlog gehouden. Een jaar later werd hiervan in *Leven naast de catastrofe. Nederland en de Eerste Wereldoorlog*, verslag gedaan. Het is een bundel geworden met elf meest uiteenlopende artikelen, die uiteraard (zoals elke studie tegenwoordig) 'verkenkend van karakter' zijn en gegroepeerd rond militaire, sociaal-bestuurlijke, sociaal-economische en culturele aspecten van 'onze oorlog'.

Wim Klinkert en Ruud Janssens tonen in hun bijdragen aan dat het niet zo vanzelfsprekend was dat Nederland neutraal was en bleef. De neutraliteit hing uiteraard niet alleen af van de belangen en plannen van met name Duitsland en Engeland; het is interessant om te lezen hoe men in Nederland zelf worstelde met deze kwestie. Zo bleken er drie ministers te zijn die zich na de Duitse annexatie van België voorstander toonden van aansluiting bij de geallieerden. Maar het dubbeltje had ook de andere kant op kunnen vallen: de dreiging van een Engelse aanval op de kust – in verband met een aanval op of blokkade van het bezette Antwerpen – leek reëel en in zo'n geval geboden oorlogswetten partij voor Duitsland te kiezen. Voor het bewaren van de neutraliteit was niet alleen de (onderschatte) rol van het alerte en gemobiliseerde leger van belang, maar ook de publieke opinie. Angstvallig trachtte de regering uitgesproken opvattingen (die uiteraard wel degelijk, jegens beide partijen, bestonden) onder de bevolking de kop in te drukken. Ivo Blom beschrijft hoe dit meespeelde in het bioscoopaanbod tijdens

Boekbesprekingen

de oorlog. Duitse en Engelse spionnen en diplomaten hielden nauwlettend in de gaten welke films gedraaid werden en wat de reacties van het publiek waren – en probeerden zo ook uit te vinden met wat voor soort films het beste propaganda kon worden bedreven. De Engelsen hebben altijd voorop gelopen met hun propagandafilms. In Duitsland werd in 1917 het *Bild- und Filmamt* opgericht, dat, in samenwerking met de productie-maatschappij *Ufa*, door middel van bioscoopovernames de Nederlandse markt probeerde te beïnvloeden.

Interessant is ook de bijdrage van Henk Gras over theaterbezoek in Rotterdam. Juist omdat deze zich richt op alleen Rotterdam, kan nauwkeurig onderzocht worden welke stukken gespeeld werden en wat de reacties waren. Kan deze empirische studie uitsluitsel geven over de culturele impact van de oorlog? Er werden wel Franse en Duitse stukken opgevoerd die betrekking hadden op de oorlog, maar degene die op zoek is naar de grote morele en culturele vraagstukken die de oorlog zou hebben opgeworpen, moet met Gras enigszins teleurgesteld concluderen dat de Rotterdammer in deze barre tijden in het theater toch vooral vermaak zocht.

De kracht van de bundel ligt (dus) onmisbaar in de microstudies die gedaan zijn naar de 'grote' vragen. Is het echt zo dat de oorlog een impuls gaf aan een meer structureel en actief overheidsingrijpen in

de samenleving? Marianne Brezet toont aan dat wat de gemeente Rotterdam betreft de eerste Wereldoorlog een beslissende rol heeft gespeeld in de ontwikkeling naar een sociaal-economisch actieve overheid – waarmee een fundament werd gelegd voor de latere welvaartsstaat.

Wat betreft eventuele maatschappelijke spanningen concluderen Joop Visser en Martijn Visser (voor zover ik weet geen familie) dat in Rotterdam de kloof tussen rijk en arm wel degelijk toenam, maar dat de sociale protesten hiertegen meer het karakter hadden van pre-industriële opstanden, dan van een revolutionaire dreiging.

Ondanks de af en toe belabberde eindredactie (in sommige artikelen wemelt het van de stijl- en tikfouten) is *Leven naast de catastrofe* een bundel die smaakt naar meer. Dit kan echter onmogelijk opgaan voor de toegift van de bundel: in hun zoektocht naar ons collectieve bewustzijn van de oorlog inventariseerden Paul Schulten en Martin Kraaijestein Nederlandse gedenktekens. Het blijken er toch nog een behoorlijk aantal te zijn. Maar de Eerste Wereldoorlog werd al snel gevolgd door de Tweede, die maakte dat de meeste monumenten die er waren, opgingen in de herdenkingscultus van de bezetting. De rest doet vooral dienst als uitvalsbasis voor hangjongeren.

Stef van den Hof

Uki Goñi, *The real Odessa. How Péron brought the Nazi War Criminals to Argentina* Granta Books, London 2002, ISBN 1-86207-403-8, gebonden, 382 blz., £ 20,-.

Uki Goñi schrijft in de inleiding van zijn boek *The real Odessa* dat Argentinië een land is dat 'time and again has failed miserably the test of looking at itself in the mirror. Each Argentine carries around a fabricated version of the country's history,

tailored to their own personal comfort.'

En over geen onderdeel van de Argentijnse geschiedenis wordt volgens Goñi zo nadrukkelijk gezwezen als over dat van Péron, de katholieke kerk, Vaticaanstad en de vlucht van nazi-misdadigers. Goñi, een in het buitenland opgeleide zoon van een Argentijnse diplomaat geeft met zijn boek duidelijk uiting aan zijn betrokkenheid bij het onderwerp; een eerdere publicatie in *Time magazine* leverde hem onlangs zelfs klachten

van de Argentijnse autoriteiten op.

Wat Goñi aan een reeds bekende geschiedenis toevoegt, is een indrukwekkende hoeveelheid gegevens uit verschillende Argentijnse en Europese bronnen, waarmee hij duidelijk aantoonst dat er directe verbindingen waren tussen Péron en de personen die betrokken waren bij het netwerk dat voornamelijk via Spanje en Italië - regelmatig met tussenstap Vaticaanstad - de vluchtende oorlogsmisdadigers behulpzaam was. De ijver die Goñi aan de dag legde bij zijn vijf jaar durende speurtocht langs vergeten overheidsarchieven en in bijna tot pulp vergane ordners met immigratiepapieren is aandoenlijk (in een land waar men niet terugdeinst voor vernietiging van archieven, zoals hij tot zijn woede ontdekt).

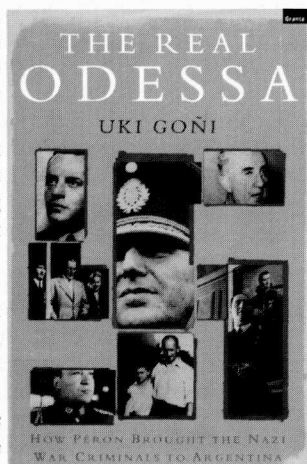
Het is een verhaal van schimmige types in een netwerk van Argentijnen, nazi's en oorlogsmisdadigers voor, tijdens en na de oorlog, met als centraal persoon de in 1938 uit de SS geroyeerde Argentijnse Duitser Carlos Fuldner. De ideologische verwantschap van het Péronisme in Argentinië, dat zelfs een antisemitische immigratiepolitiek voerde, met nazi-Duitsland was aan dat alles niet vreemd, aldus Goñi. Het boek leunt zeer zwaar op de biografieën van gevluchte oorlogsmisdadigers, nazi's, nazi-collaborateurs en technici, een onderscheid dat Goñi overigens nauwelijks maakt.

In zijn conclusie noemt Goñi zijn boek een 'personal hunt' waarin hij een relatie wil leggen tussen de dictatuur in Argentinië van 1976/83 en de invloed van nazi-Duitsland, zich daarbij onder meer baserend op contacten die hij had ontdekt tussen Himmler, Von Ribbentrop en een Argentijnse afgezant uit de omgeving van Péron. Maar hoewel

Goñi het netwerk van vluchtende oorlogsmisdadigers naar Argentinië op journalistieke wijze heel netjes ontrafelt, overdrijft hij in zijn conclusies.

In plaats van een langdurige samenzwering, zoals Goñi suggereert, blijft uit het boek eerder een geur hangen van Zuid-Amerikaanse chaos, vingervlugheid en een flinke dosis politieke affiniteit van leidende Argentijnse kringen met dictatoriale regimes.

Neem de antisemitische immigratiepolitiek in de jaren dertig, Goñi vindt de geheime immigratiedocumenten die daarop wijzen. Maar met de opname van 45.000 joodse vluchtelingen in de periode 1933-1945 en enkele tienduizenden in de jaren daarna, is Argentinië een land met een omvangrijke joodse immigratie. Langdurig blijft Goñi stilstaan bij met veel publiciteit omgeven gevallen van joodse opvarenden van schepen die in Argentinië niet aan

land mochten gaan; de 45.000 joodse immigranten worden in een voetnoot afgedaan. Die immigratie was overigens moeilijk en niet zelden een kwestie van willekeur en omkoping. En zoals Argentinië voor de oorlog een uitwijkplaats voor joodse vluchtelingen was, vooral nadat Amerika en het Palestijnse Mandaatgebied steeds minder toegankelijk bleken, zo werd datzelfde land na de oorlog een uitwijkplaats van vluchtende nazi's. En natuurlijk was Zuid-Europa de belangrijkste springplank: het Spanje van Franco of Italië, landen waarmee Argentijnse kolonels zoals Péron afkomst, katholicisme en fascistische ideeën deelden.

Maar jammer genoeg geeft Goñi zijn

Boekbesprekingen

betere typeringen slechts als terzijdes, zoals de overeenkomst tussen het katholicisme van de overheersend Spaanse en Italiaanse immigranten en dat van naar Argentinië vluchtende Franse Vichy collaborateurs en Belgische Rexisten. Opvallend in zijn relaas is bijvoorbeeld de veelvuldige overeenkomst in nationaliteit tussen de vluchters en de helpers in Vaticaanstad.

Met vaart en bevoegenheid geschreven is het allemaal wel, en verbijsterend soms ook. Zoals Péron, die begin jaren zeventig in ballingschap in Spanje als motief voor zijn behulpzaamheid opgeeft de 'schande' van de processen van Neurenberg, waar de 'overwinnaars zich niet zegevierend gedroegen'. Of het verhaal van de KLM die vanaf Zwitserland Duitse 'illegalen' (technici voor het Argentijnse leger en rijkere nazi-collaborateurs) naar Argentinië vloog. En daar werd grif voor betaald, zoals Amerikaanse diplomaten die op nader onderzoek uitgingen ontdekten. Druk hielp niet, de geldelijke belangen van de KLM en sommige Zwitserse autoriteiten waren te groot. Ook een Amerikaans verzoek aan Den Haag mocht niet baten. 'Zwitserland had er niets op tegen', antwoordde Den Haag, maar als op tussenstops in Afrika en Brazilië passagiers gecontroleerd zouden worden aan de hand van pasfoto's van verdachten, dan zou Den Haag over de

vertragingen niet moeilijk doen.

Een vondst zijn de ongepubliceerde herinneringen van de Belgische wereldreiziger, journalist en politieke avonturier ter rechterzijde Pierre Daye. In 1700 bladzijden, die in een Brussels archief liggen, beschrijft Daye ontmoetingen met o.a. Hitler, Paus Pius XII en Von Ribbentrop. Na in België ter dood te zijn veroordeeld voor zijn collaborerende activiteiten vluchtte hij naar Argentinië waar hij contacten heeft met Péron, betrokken is bij de vluchtroute voor nazi's en mooie beschrijvingen geeft van de plaatselijke Nazi-gemeenschap. Goñi's bloemlezing uit de memoires van voormalig Rexistenleider Pierre Daye doet je afvragen of daar in Brussel niet een interessant werk ligt.

Goñi heeft ook de man gevonden over wie Presser in 1965 in *Ondergang* opmerkte dat hij voor de 'uitplundering van de jood' in Nederland verantwoordelijk was en die 'zich na 1945 aan de berechting heeft weten te onttrekken'. *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft* Hans Fischböck kwam op 2 februari 1951 in Buenos Aires aan en leefde daar twee jaar later onder zijn eigen naam; in het gebouw waar hij werkte had ook Eichmann kantooruimte.

Rimbert Kloosterman